

“Donostiako hiru damatxo” kantaren gainean

Javier Kaltzakorta

Deustuko Unibertsitatea
Euskal filologia
kaltza@euskalnet.net

Laburpena

“Donostiako hiru damatxo”-ren kantua Euskal Herriko ezagunenetakoa da. Kanta honen eredu gehienak gipuzkeraz diren arren, gainerako euskalkietan ere badira eredu bakarren batzuk. Lan honetan kanta honen eredu eta zertzeladak ematen dira.

Abstract

The song “Donostiako hiru damatxo” is one of the best-known in Euskal Herria. Even though most samples of this song are in Gipuzkoan, there are a few in other dialects. In this article, the author gives several samples and details about this song.

Berba gakoak: Herri Literatura, Kantak

1. Sarrera

Euskaraz dugun kantarik ezagun bezain politenetako bat dugu “Donostiako hiru damatxo”. Jose de Arruek esan ohi zuen ez dagoela euskaldunik kanta hau ezagutzen ez duenik. Are baserritar “prakalatzanak” ere bazekiela zioen kanta hau. Hemeretzigarren mendeko aipamenak hartzen baditugu, hainbat aldiz azalduko zaigu kanta honen berri. J. M. Iparragirrek bere kantekin nahaste “Donostiyako hiru damatxo” ere sarri kantatzen omen zuen. Euskalherri osoan esan badugu ere, esan beharrik ez dago batez ere Gipuzkoan, eta arego, jakina, Donostialdean kantatu izan dela. Donostialdeko fonetismo edo foneticismo eta guzti agertzen da askotan: *Donostiyako (h)iru damatxo* edo, alderantzitara ere bai, *Iru damatxo Donostiyako*. Donostiyako hiru damatxoak dendariak direla dio kantak, hau da, jostunak. “Dendarigoa”, edo Leon Leonek zioenez, dendaltza jostunen lanbidea da. Hiru jostun hauek, ordea, josten ederki badakite ere, besterik egiten dute...

2. Nor da kantaren egilea?

Guk dugun euskal kanta baten gaineko lehen lan monografiko batean kantaren autoretza aztertzen da. José de Arrue izan zen azterketa lan polit bat egiten zuena kanta honen gainean: “La canción ‘Iru damatxo...’ ¿Quién es su autor?” *Euskalherriaren alde*, Año XII, nº 220, 1922. Arrueren iritziz kantaren egilea José Ignacio de Larramendi Azkoitiarra da. Jose Ignacio Larramendi hau 1786an bataiatua izan zen, eta Arantzazuko konbentuan frantziskotarren abitua jantzi zuen 1803an. 1821an Donostiako Convento de Jesús delakoa zaindari izan zen. 1828an Arrasate edo

Mondragoeko bikario zela *Método Nuevo para aprender con facilidad el canto Llano y la Salmodía* lana argitaratu zuen. Mondragoeko kapelau zela hil zen kolera deitzen den izurriak joa 1855an. Zehaztasun gehiago nahi izatera, jo bedi aipatu dugun lanera. Lan horretan Arruek musikaren egiletza edo autoretza aztertzen du. Musikarekin batera hitzena ere harena ote da? Doinua berria hemeretzigarren mendean asmatua bada ere, neurkera zaharra daramanez gero, baliteke herri-kanta ezagun bati doinu berria erantsi izana. Baliteke, era berean, hitzak beste norbaitenak izatea. Gu lantxo honetan kantaren hitzak izango ditugunez aztergai, gakizkion hitzak aztertzeari.

3. Hemeretzigarren mendeko eredu argitaratuak

Kanta hau, bistakoa denez liburu zein aldizkari argitaratu eta argitaragabeetan agertzen da. Iturri guztietara heltzea ezinezkoa da gehienetan. Batetik iturri guztiak, askotan, ez dira ezagun are ikertzaile adituenarentzat, bestetik sakabanatuegi agertzen direnez gero, iritsi ezina normala izaten da. Lan batek, gainera, ertz eta gunek guztiak argitzen ez dituenek gero, gainerako ikertzaileentzat ere azterbidea eskaintzen die Gure asmoa ahalik eta iturririk gehienetara heltzea izan da. Lehen argitarapena Pascal Lamazou-ren *Cinquant chants pyrénéens* lanean aurkitzen dugu. Julien Vinson-ek bere *Essai d’une Bibliographie de la Langue Basque* lanean hiru argitarapen izan dituela dio. Lehena 1829an eta azkena 1888 urtean. Bi karlisten bi gerrateen artean, beraz. Pascal Lamazouren edizioko ereduak bi alderdi interesgarri ditu. Bata historikoki lehen eretu argitaratua izatea, bestea, lehen eredu hori Iparraldeko euskaraz emana izatea. Hona lehen ahapaldia:

Donostiaco irur damacho
 Erreterian dendari,
 Donostiaco irur damacho,
 Erreterian dendari,
 Iosten ere badakite bainan
 Arno edaten hobeki,
 Etan kriskitin craskitin
 Arrosa clabedin
 Arno edaten hobeki
 Iosten ere badakite bainan
 Arno edaten hobeki
 Etan criskitin craskitin
 Arrosa clabedin
 Arno edaten hobeki
 Arno edaten hobeki.

Jarraiki dezagun, bada, Jose Antonio Santesteban-en (1835-1906) *Colección de aires vascongados para canto y piano por J. A. Santesteban*. Lan honetako lehen kanta, nola ez!, donostiarra izanik bere “Iru damacho”-ri eskaini zion. Hona dakarren bezalaxe:

I
 Iru damacho Donostiyaco
 Erreterian dendari,
 Josten ere badaquite baña
 Ardoa eraten obeki.
 Eta crisquitin crosquitin
 Arrosa crabelin
 Ardoa eraten obequi.

II
 Donostiyaco gaztelupeco
 Sagarduaren gozua,
 Anchen eraten ari nitzala
 Ausi zitzaidan vasua.
 Eta quisquitin crosquitin
 Arrosa crabelin
 Vasua cristalezcua.

III
 Iru damacho Donostiyaco
 Irurac gona gorriyac,
 Sartzen dirade tabernan eta
 Irtetzen dirade ordiyac
 Eta crisquitin crosquitin
 Arrosa crabelin
 Irtetzen dirade ordiyac.

IV
 Donostiyaco nescachachuac
 Calera naidutenian,
 Ama piperric ez dago eta
 Banua salto batian.
 Eta crisquitin crosquitin
 Arrosa crabelin
 Banua salto batian.

V
 Donostiyaco iru damachoc
 Eguin omendute apostu,
 Ceñec ardo gueyago eran eta
 Cein guchiago moscortu.
 Eta crisquitin crosquitin

Arrosa crabelin
 Cein guchiago moscortu.

VI
 Arrosachoac bost osto ditu
 Clabelinchuac amabi,
 Mari Josefa nai duben orrec
 Eska biotza amari.
 Eta crisquitin crosquitin
 Arrosa crabelin
 Eska biotza amari.

Kopla nagusiaren egitura dela azken herri ahapaldi honetan argi ikusten da. Herri ahapaldi hau batez ere sehaska-kanta bezala dokumentatzen da 10-8A-10-8A neurkera duela. *Euskal Erria* 4 (1881) 174 zenbakian ere *Cantos Populares de la Euskal-Erria* sailean ere agertu zen Santestebanen aldaera azalpento honekin: “El Iru-damacho, que es conocidísimo dentro y fuera del país, figura con el número 1 en la *Colección de aires vascongados* del Sr. Santesteban, donde aparece con la música transcrita para piano”. Hemerigarren mendean ordea ez dute denak berdin emango. C. A. F. Mahn-en Berlingo bilduman, 1857koan Santestebanen bigarren ahapaldia ez da agertzen “Donostiyaco gaztelupeco...” eta bosgarrena aldaera zenbaitekin agertzen du:

Iru damacho Donostiacoc
 eguin oi dute apustu
 norc ardo gueyago eran eta
 cein guchiago moscortu.

Batean beraz behin bakarrik apostua egin dutela badio omen partikularekin, bestean ohitura bat dela adierazten du. Aldaera txiki horiezaz gainera bada besterik ere. Santestebanek ekartzen ez dituen hainbat ahapaldi gehiago agertzen ditu:

Donostiaco iru nescachac
 zaraguiaren onduan
 echera bear dutenic
 esdadudacate gogoan, etc.

Donostiarrec ecarri dute
 Guetariatic agerra
 campantorrian paratu dute
 aita santua dutela, etc.

Donostiaco cale nausico
 erdi erdico echean
 nescacha batec moscorra ceucan
 camisa utz utzean, etc.

Donostiaco molle gañean
 egun sentisientian
 lastan ederbat eman ciraten
 bular biaren erdian.
 Estribillo:

De qitarra cajolin
atabal dambolin
docella maja zureqin¹

Ikusten denez ahapaldi berriak ezezik, errepika ere berria da. Errepika honek badu musika-tresnen aipamenaz gainera dantzarako edo dena delakorako gonbitea: do(n)cella maja zurekin.

Hemeretzigarren mendekoa da ere berean Buenos Airesco *Basconia* aldizkarian hemeretzigarren mendeko azken urtean agertu zena (*Basconia* 6 1899, 211 zenbakia, 374-375 or.). Lehen lau ahapaldiak Santestebanek bezala baditu ere hona azken laurak

5
Donostiyako iru damacho
Errenteriko kalia
Egunez oso triste ibilli
Bañan dantzatu gabian
Eta kriskitin kraskitin
Arrosa krabelin
Bertako arramalian.

6
Donostiarak ekarritute
Guetariyatik akerra
Kantantorian ipinidute
Aita-santutzat dutela
Eta kriskitin kraskitin
Arrosa krabelin
Aita-santutzat dutela

7
Donostiyako neskachachuak
Mandatuena aitzekiyan
Mutillarekin egoten dira
Kalia jolaskeriyan
Eta kriskitin kraskitin
Arrosa krabelin
Pozeg algara aundiyan

8
Donostiyako arrantzalian
Dira chit gizon bapauk
Gaztelupe ko sagarduakin
Egiten ongi traguak
Eta kriskitin kraskitin
Arrosa krabelin
Maiz buztirikan abuk.

Hemen hainbat ahapaldi berri agertuaz batera azken errepika aldatu egiten dute. Lehen lau ahapaldietan apain olerkia kantatu ondoren azken bertsolerroa kantatzen da. Gainerako laueta azken bertsolerroa gehienetan aldaturik. Boskarrenean esaterako *bertako arramalian* esaten da “bertako arrabalean” aditzera emanez. Azken bietan *Pozeg algara aundiyan* eta *Maiz buztirikan abuk*.

¹ Urkizu, Patri: “C.A.F. Mahn-en kanta eta bertso bilduma Berlin, 1857” in Egan, Vol XXXIX, Enero-Abril 1986, 80-81 or.

Argitaratuen artean, aipa dezagun azkenik, *Euskalduna* 2 (1897, 41 zenbakia) 327 or. agerkarian agertzen dentxo. Delakoa aldizkarian lehen ahapaldiarekin pentagrama eta guzt dakar: *Iru damacho Donsotiyako/ Errenterian dendari/ Iruri josten ere badakite bañan ardua eraten obeki/ eta criskitin craskitin arrosa kraveliñ ardua eraten obeki jostenki*. Lehen ahapaldi honek badu huts nabarmen bat edo beste. Begibistakoa denez, utzi dezagun horretan.

4. Hemeretzigarren mendeko eredu argitaragabeak

Badira XIX mendeko bi eskuidatzi oso-osoan argitara gabe daudenak gora edo garrantzi gehiegi ez dutenak. Juan Carlos Guerraren eskuidatzietan, esaterako, lehen lau laukoak agertzen dira, baina Santestebanen berdinak dira. Duvoisinin Baionako eskuidatzietan zortzi ahapaldi agertzen badira ere, ez dute interes handiegirik. Zergatik? C.A.F. Mahn-en ahapaldi berak direlako. Edo Mahn-ek eta Duvoisinek iturri beretik edan dute, edo Duvoisinek Mahn-en argitarapenetik. Duvoisinin ereduak Mahn-ena baino askoz txarragoa da. Euskara zoragarri zekien Duvoisinek huts gehiago egiten ditu Mahn-ek baino. Laugarren ahapaldian, esaterako, *Iru damacho Donostiaco/ equin oidute apostu hori Iru damatxo Donostiako/ egin eidute apostu dakar*. Bizkaiko erara jarri nahi ote zuen? Ez dugu uste. Irakurketa txarraren ondorioa baino ez dela dirudi. Irakurketa txarra da, era berean, boskarreneko Mahn-ek dakarren *Donostiaco iru nescachac/ zaraguiaren onduan* delako hasiera *Donostiako iru neskatzak/ zarakiaren onduan* irakurtzea. Garbi garbi irakur zitekeen zaragiaren onduan. Mahn-en testuan fonetismoak ez dira berdin agertzen, *echean, utzean/ batean* eta abar, baina *duitenian/ campantorian*. Beste alde batetik *gogoan*, baina *ardua/ onduan* etabar. Duvoisinek fonetismo hauek bateratu egiten dituela dirudi. Iturri bera dutela edo bata bestearen kopiatzaile dela esan dugu, besteak beste direla, biek berdin transkribatzen dutelako azken ahapaldia .../ *Lastan ederbat eman ciraten/ bular biaren erdian*. Zergatik *bular biaren*? berez bular biren eskatzen duena?!

Argitara gabeko eskuidatzietan interesgarriena dudarik gabe A. Chahoren eskuidatzikoa da. Hona dakarren bezalaxe “Donostiaco irour damacho”:

I
Irour damacho Donostiaco,
Errenterian dendari,
yosten b'ere badaquien, bañan,
Ardaou edaten poliqui!
Eta trisquitin, trisquitin, Arrosa clabin!
Ardaou edaten poliqui!

II

Iroure damacho Donostiaco,
Iroureac khona gorriac
Yuaten dira tabernara, ta
Yaguiten dira ordiac!
Eta trisquitin, trisquitian, Arroza claberin.
Yaquiten dira ordiac!

III

Donostiaco gaztelupeko
sag'ardauaren² goçua!
Houra edaten-guengo-ciala
Haousi-neban, nic, basoa, cristalescoa!
Ha trisquitin, trisquitian, Arroza claberin!
Hausi-neban nic, basoa, cristalescoa.

IV

Zeoure-tzat hamabostian, baian
Bestentzat hamaçortzian;
Hamabostian nai ezpadeçu
Korputsto orren trouquian!
Ha, trisquitin, trisquitian; Arroza claberin!
Korputsto orren trouquian

V

Guizon gaztia, cer didaoutaçu
Orrelan plaça betian?
Orrelan plaça betian, ta
Hambeste yenderen aurrian?
Ha, trisquitin, trisquitian, Arroza claberin
Ambeste yenderen aurrian.

VI

Guecho naçala etchongo naz ni,
Salaberride bidian!
Guecho bichitan sartu-çala,
Sartuco-çara atian!
Ha! trisquitin, trisquitian, Arroza claberin!
Sartuco-çara atian!

VII

Balça naiç ta ichoussi
Iñoc enau goure ikoussi,
Piperra ere baltz-da, baian
Askoc daroua erossi!
Ha, trisquitin, trisquitian, Arroza claberin
Askoc daroua erossi!

VIII

Neüre ama kanberan dago,
Khona gorria yantciric,
Aourten ezcountu bide daouela,
Milla deabrouac arturic!
Ha, trisquitin trisquitian, Arroza claberin
Milla diabrouec arturic!

Hemen dagoen dagoenean transkribatu dugun eredu honek badu zer iruzkindu. Oraingoz, esan dezagun eskuidatzia hiru plama edo horrialdetan banatua dagoela, eta eskuidatzia hurrengo orrialdean pentagrama

² sagardauaren hitzaren gainean, hain zuzen u horren gainean zeinu bat dago aspirazioarena.

eta guzti datorrela. Joan gaitezen orain ahapaldiz ahapaldi iruzkintzera. Lehen ahapaldian harritzen gaitu Iroure zenbakiak. Idazkera hori gure irur hitzari dagokio, frantses moldera idatzirik. Harrigarriena, ordea, -r bukaera da, Bizkaiko euskararen kutsua duen testu batean. Uste dugu arrazoi nagusia transkribatzailea bestaldekoa izatean datzala. Bizkaiko ukitukoa da *yosten b'ere badauien, baian* horretan ikusten da, *ere* partikula "bere" egiten duelako eta *dakite* adizkia "dakie(n)". Badago beste hitz salatari bat Bizkaiko *ardau* hitza "ardaou" transkribaturik eta ez Gipuzkoako ardo.

Bigarren ahapaldian badago gauza harrigarriak. Gehienetan agertzen *den sartzen dirade tabernan eta/ irtetzen diradi ordiyac* hori Yuaten dira tabernara ta/ Yagiten dira ordiac! hau da, *sartu/irten* aditzak erabili beharrean *yuan/yagi* aditzak. Gainerakoan transkripzio harrigarri xamarak *gon* hitza, esaterako, "khona" transkribaturik.

Hirugarren ahapaldia ezaguna da baina ulerkaitzena da guzti guztietatik. Gaizki transkribatua dago eta ez da ulertzen. Zer da *Houra edaten guengo-ciala? Ura edaten gengoçala?* Baliteke, *ari nintzala* horren Bizkaiko forma baina pluralean. Garbi dagoen zerbait Bizkaiko ukitua da *ardau* den bezala *sagardaua* ere bada. Aditza ere Bizkaikoa, bi aldiz errepikatua: neban.

Laugarren ahapaldia Ana Juanixe baladan ere aurkitzen dugu. Honelaxe transkribatuko genuke: *Zeuretzat amabostian, baina/ bestentzat amazortzian/ amabostian nai ezpadeçu/ gorpuztxo orren trukian*. Gehien harritzen gaituena adizkia da *ezpadeçu*, Bizkaiko erara *ezpadozu* uste genuen lekuan. Baliteke, zenbaitetan mendebaldeko bi euskalkien nahasketa egotea.

Bosgarren ahapaldia laugarrenaren segida izan ohi da "Ana Juanixe" baladan. Honelaxe transkribatuko genuke: *Gizon gaztia, cer diraustazu/ Orrelan plaza betian? / Orrelan plaza betian ta/ Hainbeste yenderen aurrian!*. Zalantza handiena lehen bertsoleerroko adizkian dugu *didaoutaçu* horretan. Bizkaierako *diraustazu* forma garbia ikusten dugu. Gainerakoan bizkai-euskararen adibide gehiago erakusleetan. Erakusleak -n batez bukatzen dira bizkai-euskaraz: *orrelan/ on(el)an/alan*.

Seigarren ahapaldi honek beste balada baten oihartzuna dakarkigu. Balada hori modu batera baino gehigotara ezagutzen dugu gure artean. Moduetako bat "Izar argiak argi egiten du" da. Honelaxe transkribatuko genuke: *Gexo nazala etxongo/etxungo naz ni,/ Salaberrire bidian!/ Gexo bisitan sartu zala/ Sartuko zara atian!* Balada honetan amore-minak dituen emakume batek bere maiteak hilurran bisitatuko duela dio.

Gexo delakoa bizkai-euskara “gaiso” dugu. Gainerakoa ulergarria da gehienez.

Zazpigarren ahapaldi hau ere zoragarria da. Honelaxe transkribituko genuke: *Baltza naiz ta itsusi/ Iñok enau gure ikusi./ Piperra ere baltza da, bai(n)a/ Askok darua erosi.* Zoragarria da ahapaldi hau alde askotatik. Azken bertsoerako *askok darua erosi* delakoak *askok erosi ohi du* adierazten du. Eroan aditzak Bizkaiko tradizioan aditz transitiboan ohitura adierazteko erabili ohi da. Bizkaiko dantza-kopletan ardoaren irudia agertzen da hemengo biperrarenaren orde. Errose Bustintzak “Mañariko”-k, *Euzkadi* 1931ko ekainaren 3an, eta Adolfo Arejitak “Zeanuriko kopla zaharrak” *Eusko Ikaskuntza*, *Hizkuntza* eta *Literatura* 2, 224-236 or. honelaxe dakarte: *Baltza nasela dinuste /Baña neuri dust ardure gitxi;/Ardaoa be baltza da./ Baña askok egiten dau erosi.* Orain argitaratuko dugun Salamankako kanta batean ere ia ahapaldi bera aurkitu dugu:

Belcha niz eta ichuchi
ez naçaculla gaitz etsi
bipherra ere belcha da bainan
ascoc nahi du erosi.

Ahapaldi honen transkripzioa honelaxe emango genuke: *Beltza niz eta itxuxi/ ez nazazula gaitzetsi/ bipherra ere beltza da bainan askok nahi du erosi.* Bateratasunak bete-betekoak direnez gero, bego horretan zazpigarren ahapaldi hau.

Zortzigarren ahapaldiak ez du hurrekoarekin inolako ikuskizunik. Honelaxe transkribituko genuke: Neure ama ganberan dago,/ Gona gorria yantzirik/ Aurten ezkundu bide dauela,/ Milla deabruak arturik/ Ha, triskitin trisquitán./Arrosa klabin/Milla diabruak arturik. Euskara aldetik ere ez du besteak bezalako euskalki-marka nabarmenik. Lehen bertso-lerroan kanberan/ganberan ere transkribitu ahal genuen, baina aurrekoak Bizkaiko euskalkian daudenez gero ganbara hitzari hobetsi diogu. Ezkundu aditzarekin ere ez dugu jakin nola jokatu mendebaldeko euskalkietako ezkondu edo esku-idatzian agertzen den ekialdeko ezkundu/-tu. Nola transkribu bide dauela hori? Ilunsko gelditzen bada ere, ahalik eta modu jatorrizkoenez egitea erabaki dugu. Badirudi, azkenik ez dagoela bateratasunik azkenalderako deabruak/-ec horretan ere. Azken ahapaldi hau dugu, zoritxarrez, ñabar edo ilunxkoena.

5. Hogeigarren mendeko aldaerak direla eta

Hogeigarren mendeko aldaeretan ez dugu aurkitu ahapaldi berririk. Beti errepikatzen dira aurreko mendeko ereduak. *Argia* astekariko 15(1935, 727 zenbakian) 7 or. agertzen dena

1899 urteko *Basconia*-ko bera da. *Bertsolariya* 1931, 4 zenbakia, 23 or. aleak ere ez dakar ezer berririk. *Oarso* aldizkarian, 1931, 24-25 orrialdean gauza harrigarriak irakurri ditugu. *Kriskitin* dela damatxo bat, bestea *Kroskitin*, hirugarrena Arrosa... Hau da, apain-olerkiko elementuak dira damaren izenak artikulugilearen arauera... 1960urteko *Gure Herria* aldizkarian betiko zehaztasunez gainera, gauza berri handirik ez. Gure kanta eredu harturik badira beste zenbait bertso-sail berri ere. Zaharrena Serafin Barojak, Pio Barojaren aitak, egindakoa da Iru damatxoren soinu. Ikus *Euskal Erria*, 1882, marzo 63 or. *Gipuzkoarra* aldizkarian “Kasho Motell” izengoitiarekin idazten duen bost bertso sail hau. Hona agerzen den bezalaxe:

I
Iru damatxo lirañ-lirañak
Kuku-ka farrez dabilta
Txuriya t’uridin pol’it-polita
Iruharrena beltza
Eta kriskitin kriskitin
Arrosa krabelin
Iruharrena beltza.

II
Txuriyak diyo beltza danari
¡Atoz maitia nerekin!
Urdin gashuak keskaz beterik
¡Nik izan nai det zurekin!
Eta kriskitin kriskitin
Arrosa krabelin
¡Nik izan nai det zurekin!

Damatxo beltzak biyotz biguñez
maitatzen ditu lagunak
Txuriyari laztan bat emanez
Urdinari ¡jai! mushubak
Eta kriskitin kriskitin
Arrosa krabelin
Urdinari ¡jai! mushubak

Mushu-lasztanak artu dituzte
Esanez ¡Orrelakorik...!
Biyen artian ishili-ishillik
(¡Artuko nuke berriz nik!)
Eta kriskitin kriskitin
Arrosa krabelin
(¡Artuko nuke berriz nik!)

Eziñ ukatu inortxok neri
Urdin txuriyari bizitza
Erruz agintzen dezute baño
Oñetan beti biyotza
Eta kriskitin kriskitin
Arrosa krabelin
Oñetan beti biyotza.

6. Laburpen eta ondorio gisa

Erdialdeko euskalkian bere sorrera izan arren, Donostialdean hain zuzen, Euskal Herri osoan kantatu den kanta honek lekuan lekuko aldaerak hartu dituela argi dago. Baditu, beraz, bizkai-euskararen aldaerak zein Lapurdikoak. Bere berezkoak dituen hainbat ahapaldiz gainera, beste zenbait herri-ahapaldi ere gehitu zaizkio. Horren lekukorik politena Agusti Xahoren kantutegikoa da.